

УДК 159.9.23

Ціннісні орієнтації злочинців

Шевченко Л. О.

В статье рассмотрены особенности ценностных ориентаций преступников. В результате исследования установлено, что система ценностных ориентаций личности испытуемых не является внутренне однородной структурой. Значимыми ценностями для преступников являются конкретные ценности: здоровье, материальные блага, отдых, общение, кроме того, для женщин-преступниц важны любовь и привязанность, собственная внешность, а для мужчин-преступников – признание окружающих, влияние. Не существенными ценностями признаются демократия, милосердие, социальная активность, личностный рост, познание нового в мире и природе, богатство духовной культуры.

Ключевые слова: ценностные ориентации, жизненные ценности, личность, преступник, криминальная субкультура

В статті розглянуто особливості ціннісних орієнтацій злочинців. Система ціннісних орієнтацій злочинців не є внутрішньо узгодженою та однорідною структурою. Значущими цінностями для злочинців є конкретні цінності: власне здоров'я, матеріальні блага, дозвілля та спілкування, крім того, для жінок-злочинниць важливими цінностями є власна зовнішність, любов та прихильність людей, а для чоловіків-злочинців важливими є визнання, можливість впливати на людей. До незначущих життєвих цінностей обох груп досліджуваних потрапили такі цінності як демократія, милосердя, соціальна активність, особистісне зростання, пізнання нового у світі, природі, багатство духовної культури.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, життєві цінності, особистість, злочинець, кримінальна субкультура.

Specification of criminals' value orientations are considered in the paper. Following a research it's determined that their system of value orientations has not similar inner structure. Such a concrete values as health, material resources, rest, communication are significant values for criminals. And for female criminals love, affection, appearance are important, for male criminals these are public recognition, consequence. Democracy, charity, social activity, personal growth, learning something new and cultural wealth regarded as unimportant values.

Key words: value orientations, life values, person, criminal, criminal subculture.

Постановка проблеми Цілісне уявлення про особистість передбачає визначення певної системно-утворюючої ознаки, від якої залежить і загальний підхід до проблеми особистості, і аналіз своєрідності її структури. Такою кардинальною ознакою, на думку психологів та правників, можуть бути: спрямованість особистості (К.К.Платонов, В.Н.Кудрявцев), особистісний смисл (О.М.Леонтьев, Б.М.Головкін, Ф.С.Сафуанов), ціннісні орієнтації (О.В.Петровський, О.Р.Раїнов, У.Міллер). Відносно такої базової складової спрямованості особистості як значущість, існують чимало точок зору на її «вагу» у структурі поведінкового вибору людини: цінність – значущість для людини чогось (С.Л.Рубінштейн), цінність – індивідуальна концепція того, що бажано (Ч. Кланхон), цінності як кінцеві психологічні цілі та устремління людини (А.Маслоу, Г.Мюррей). Міждисциплінарний характер категорії цінностей надає можливість комплексного вивчення особистості, зокрема, особистості злочинця.

Метою дослідження стало вивчення ціннісно-орієнтаційної сфери злочинців.

Аналіз досліджень та публікацій з даної проблеми

Ціннісні орієнтації особистості, як багатозначне міждисциплінарне наукове поняття, з різних точок зору вивчаються та інтерпретуються у працях психологів, соціологів, юристів, філософів, в залежності від сфери інтересів фахівців. Ціннісні орієнтації (від франц. orientation) тлумачаться як ідеологічні, моральні, політичні, естетичні та інші підстави для оцінок суб'єктом оточуючої дійсності та орієнтації в ній [1, с.441]. Погодимось із думкою М.Рокича, що цінності давно є центром перехрещення дослідницьких інтересів багатьох дисциплін – філософії, суспільних наук, економіки, а також психології й соціології. Всі ці дисципліни характеризуються спільним інтересом до вивчення цінностей, їх організації та імовірності змінювання цінностей [12, с.293]. Г.М. Андреева вважає, що цінності слід розуміти, як деякі ідеальні цілі суспільства, соціальних груп або особистості. Завдяки цінностям людина спроможна оцінювати ті чи інші події [2, с.173]. Адже саме цінності виступають своєрідним еталоном для оцінки та порівняння бажаного із дійсним, а також вони спрямовують дії й помисли людини. За думкою Г.Оллпорта, цінність є категорією значущості, а не категорією знання, тобто цінності слушно розглядати як смислові утворення [3 с.396]. Поряд із поняттям «цінність» у науці існують сходині поняття, які вирізняють певну сторону чи функцію, котру виконує цінність, це – соціальні цінності, особистісні цінності та ціннісні орієнтації. Зазначимо, що в цих поняттях «соціальні цінності» і «особистісні цінності», підкреслюється їх належність до певної сукупності людей або до конкретної людини. Д.О.Леонтьев розглядає чотири види співвідношень особистісних та соціальних цінностей за ступенем їх збіжності. Кожен із цих видів співвідношень пов'язується з різноманітними варіантами соціалізації індивіда. Якщо максимально співпадають, і ядро, і периферія, особистісних цінностей та цінностей, що розповсюджені у певному соціумі, то має місце конформний розвиток особистості. При варіативному розвитку майже співпадають ядра індивідуальної й суспільної ціннісних структур, розходження є лише на периферії. Маргінальний розвиток особистості виникає, якщо є незначне співпадання ядер особистісної та суспільної ціннісних структур і суттєве розходження периферійних ціннісних структур. Незначне співпадання периферійної та соціальної ціннісних структури разом з повним неспівпаданням ціннісних ядер обох структур фіксується у осіб з девіантним розвитком [4, с.37]. Отже, якщо людина обізнана із соціальними цінностями, але

свідомо ігнорує їх чи протиставляє особистісні цінності, формується асоціальний тип особистості, ціннісна сфера якого вельми суперечлива. Дослідження кримінологів свідчать, що таке порушення соціальної адаптації призводить до відчуження особистості від суспільства та його цінностей[5,с.28.]

У сучасній соціальній психології ціннісні орієнтації часто розглядаються як тотожні із особистісними цінностями. Втім, поняття «ціннісні орієнтації» частіше використовують, якщо мова йде про регулювання соціальної поведінки особи, а поняття «особистісні цінності» доречно використовувати при розгляді смислової сфери особистості. За думкою Є.О.Борковської, ціннісні орієнтації є системою фіксованих настанов, що характеризують виборче відношення людини до цінностей. Ціннісним орієнтаціям особистості притаманна усталеність, усвідомленість, позитивна емоційна забарвленість [6,с.49] Можливість реалізації цінностями різнопланових функцій може визначатися також їх структурою, оскільки цінності особистості організуються протягом життя у певні структури (ієрархії). Самою відомою є теорія М.Рокича, згідно якої існують термінальні та інструментальні цінності, які пов'язані з ідеалами та переконаннями людини. Вчений виділяє ієрархію цінностей як структуру переваг кожної цінності для індивіда. А.І.Донцов розглядає систему цінностей, як: по-перше, систему усталених узагальнених ціннісних еталонів особистості; по-друге, певні ціннісні орієнтації особистості; по-третє, сукупність еталонів, які «діють» лише в суворо однотипових умовах. Досліджуючи психологію особистості злочинця, О.Р.Раїнов зауважив, що цінність як істина, завжди конкретна, але суб'єктивна, оскільки співвідноситься з потребами, інтересами й цілями діяльності певного суб'єкта: суспільства, групи, індивіда. Це особливо важливо ураховувати якщо вивчається і нормативна, і девіантна поведінка [7,с.7].

Виклад основного матеріалу дослідження Дослідження проводилося у двох кримінально-виконавчих установах Державного департаменту з питань виконання покарань в Харківській області: у кримінально-виконавчій установі мінімального рівня безпеки, де відбувають покарання жінки вперше засуджені до позбавлення волі та у кримінально-виконавчій установі середнього рівня безпеки, де перебувають чоловіки. Вибірка була обмежена за ознаками кримінального діяння, обсяг вибірки досліджуваних 215 осіб. Першу групу складають жінки-злочинниці, які скоїли корисливі, корисливо-насильницькі та насильницькі злочини, 103 особи, у віці 23-47 років. До другої групи випробуваних увійшли чоловіки, що відбувають покарання за вчинення аналогічних злочинів, 112 осіб, у віці 21-48 років. В це число не були включені особи, які знаходяться у карантинному приміщенні та ті ув'язнені, що проходять первинний курс лікування від алкоголізму або наркоманії. Для систематизації даних учасників дослідження була складена картотека, яка включала кодоване ім'я, соціально-демографічні дані, статті КК України, строк покарання та ін. Були використані наступні методи: метод аналізу документів, а саме вивчалися матеріали особових справ, зошити індивідуальної роботи, картотеки первинної діагностики психолога на цих засуджених; бесіда; тестування за методиками. У дослідженні ціннісно-орієнтаційна сфера злочинців вивчалася Must-тестом за модифікацією П.Н. Іванова та Є.Ф. Колобової «Визначення життєвих цінностей особистості», методикою С.С.Бубнової « Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості». Методика Must-тест є різновидом вербальних проєктивних тестів. Запропонований набір дозволяє визначити п'ятнадцять життєвих цілей-цінностей: влада та вплив, воля та демократія в суспільстві, безпека, автономність, відомість, матеріальний успіх, особистісний рост, здоров'я, релігія, спілкування, любов, багатство духовної культури, задоволення, привабливість. Методика « Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» надає можливість отримати кількісне відбиття таких цінностей, як: дозвілля, матеріальне становище, насолода прекрасним, допомога та милосердя до людей, любов, пізнання нового у світі, високий статус, повага людей, соціальна активність, спілкування, здоров'я.

Людина у процесі своєї життєдіяльності включається в різноманітні соціальні системи, в різноманітні ціннісні структури. Наявність різних систем цінностей у суспільстві зумовлює широкий вибір індивідом певних цінностей[8,с.49]. За думкою Р.Мертон, асоціальна (в тому числі насильницька, агресивна, корисливо-насильницька) поведінка є результатом прірви між офіційними цінностями у суспільстві та можливістю їх досягнути. Швидка переорієнтація під час трансформації українського суспільства на інші цінності та символи успіху зумовлює переосмислення буттєвих засад життєдіяльності людини, що в свою чергу сприяє будові певної системи цінностей. Відомо, що ціннісні орієнтації особистості виступають регуляторами її поведінки. Результати вивчення життєвих цінностей злочинців в обох групах виявляють певну кількість значущих для них цінностей, а також незначущих цінностей. Найбільш вагомими для злочинців є конкретні цінності, які відображають прагнення як до матеріальної забезпеченості любим шляхом (не відкидається кримінальний), так і до фізичної безпеки.

Значущими життєвими цінностями в обох вибірках є здоров'я, матеріальний успіх, почуття задоволення, спілкування. Проблемність досягнення цінності здоров'я у нашому суспільстві обумовлюється соціально-економічними та екологічними чинниками. Вітчизняна система охорони здоров'я не повною мірою безкоштовно забезпечує соматичне, психічне та психологічне здоров'я населення, а забрудненість повітря й інші екологічні негаразди сприяють психологічній напрузі, здатні посилювати агресивність людей і тривогу за власне здоров'я. Тому здоров'я, поза всякого сумніву, найголовніша життєва цінність у місцях позбавлення волі для осіб, що вчинили, особливо, насильницькі та корисливо-насильницькі злочини, тобто злочини пов'язані з нанесенням шкоди життю та здоров'ю людей. Під час злочину вони без коливань вдаються до безпосереднього силового впливу на потерпілого.

Зазначимо, що за своїм характером та інтенсивністю насильницькі дії жінок мало в чому поступаються насильству з боку чоловіків. Навіть, коли вони діють у співучасті із чоловіками, і ситуація не вимагає застосування фізичного насильства, жінки активно допомагають подолати опір жертв злочину, приймають участь у тортурах. Отже, цінність життя та здоров'я потерпілих для злочинців сумнівна. Інша річ своє власне здоров'я, яке треба берегти і тому більшість відвідувачів медичної частини колоній саме ця категорія злочинців. Матеріальний успіх та матеріальна забезпеченість це цінність, яка завжди була вагомою у структурі цінностей і набула значущості зараз, в ринкових умовах розвитку українського суспільства, коли життєвий успіх пов'язан з рівнем споживання матеріальних благ. Але більша частина населення України належить до категорії бідних, їхні матеріальні можливості обмежені. При цьому зростає жорсткість боротьби за «місце під сонцем», скорочується можливість чесною працею змінити соціальний статус у бік його підвищення. Все це відображається у психіці людини, де формуються, як дослідив професор М.Й. Варій, псі-програми відповідної поведінки, зокрема кримінальної [9, с. 246]. Враховуючи наявність розмірів соціального розшарування у державі і, як наслідок, появу забезпечених та незабезпечених верств населення, можна прогнозувати бажання досягти будь-якою ціною матеріальної забезпеченості вихідцями із неблагополучних сімей, особами, що схильні до паразитичного способу життя. Почуття задоволення як життєва цінність є вагомою в обох групах досліджуваних. За думкою Н.Р.Саліхової, реалізація цінностей особистості залежить від ціннісної ієрархії особи та можливості досягнення, доступності цінності [10, с.44]. І чоловіки, і жінки демонструють гіперпотяг до відпочинку, їх дозволя одноманітне та примітивне. Втіху та фізичний комфорт приносять їжа, алкогольні напої, секс, наркотичні речовини. Вчинені злочини часто задовольняють саме ці гіпертрофовані потреби та інтереси злочинців. Кожного року збільшується кількість засуджених, які залежні від наркотичних речовин та алкоголю. На жаль, злочинці не схильні признавати цю проблему, зберігають позитивну мотивацію на зловживання алкоголем та наркотиками, навіть до лікування ставляться формально. Втім, зловживання алкоголем та наркотиками є передумовою, а не причиною злочинної поведінки, для її реалізації потрібні ще додаткові зовнішні та внутрішні складові. Бажання «жити одним днем», користуватися тим, що «потрапило до рук» не сприяє формуванню гідної мотивації особистості та разом з невмінням продуктивно вирішувати життєві ситуації, може призвести до імпульсивності у діях і поступках й злочинної поведінки зокрема. Спілкування, як специфічна форма взаємодії людини з іншими, за умов ув'язнення безперечно є значущою цінністю для обох груп досліджуваних. Взагалі соціально-психологічна реальність первинно виникає як відображення різноманітних видів й форм спілкування. У процесі безпосереднього спілкування засуджені зазнають потужний вплив субкультурного мікросередовища із його нормами та цінностями. Спілкування їм забезпечує підтримку емоційного стану та можливість мати у відповідь емпатійне змінення власних переживань і почуттів. Такі відомі криминологи як А.Н.Сухов, В.Ф.Пірожков, Г.Ф.Хохряков вважають, що у злочинному середовищі мають місце певні деформації спілкування [цит. по 11, с.305]. Зважаючи на те, що дослідження проводилося в установах, де відбувають покарання вперше засуджені чоловіки та жінки, яскравих деформацій спілкування не спостерігалось. Спілкування злочинців відбувається у досить вузькому колі, часто із використанням жаргонного мовлення, яке засвоюється майже неусвідомлюване. Навіть їх мовлення «загальмоване», оскільки є побоювання сказати щось зайве, образливе, заборонене, тому випадки вживання жестів як засобу позбавлення внутрішньої напруги жаргонного мовлення розповсюджене явище у кримінальній субкультурі. Внаслідок наявності негативних стереотипів сприйняття, що існують у кримінальному середовищі, взаємовідношення та спілкування, особливо серед чоловіків, набуває характеру відчуження, обережності.

Для жінок-злочинниць важливе місце у ієрархії цінностей займає привабливість, любов та прихильність. Тривале існування в одностатевому середовищі, з певними обмеженнями у виборі одягу спонукає жінок зберігати привабливу зовнішність, особливо якщо зовнішність є знаряддям їх кримінальної діяльності. Бажання та потреба мати близьких людей, відчувати піклування, любов значущих людей, занепокоєність щодо стосунків з ними складає зміст цінності любов та прихильність. Звуження соціальних та послаблення сімейних зв'язків під час ув'язнення, власна перекручена доля злочинниць робить цю цінність примарою, нездійсненою мрією, їх типові відповіді: жажливо, коли тебе ніхто не кохає, або жажливо, якщо я назавжди останусь одна.

Для чоловіків-злочинців важливою є можливість впливати на оточення, забезпечити свою безпеку, керувати людьми, відчувати їх пошану, визнання, навіть у кримінальному колі. Узагальнені вислови на зразок: «я тут все можу вирішити», «я поважна та відома тут людина», свідчать про бажання мати високий статус згідно усталеним кримінальним традиціям та корпоративним інтересам злочинців, з одного боку, і звуження особистісної автономії, розчинення у кримінальному середовищі, з іншого боку.

У діапазоні ціннісних переваг суспільної свідомості сьогодення розповсюдженою є цінність духовності, віри. За останнє десятиріччя накопичено чималий досвід релігійного виховання в установах виконання покарань представниками різних релігійних конфесій. Майже половина жінок (47,8%) та чверть чоловіків (24,6%) злочинців, вважають себе віруючими, щоправда жоден з опитаних не певен, що віра може утримати от вчинення злочину. Мабуть тому, така життєва цінність як багате духовно-релігійне життя не признається злочинцями обох груп важливою.

До незначущих життєвих цінностей обох груп досліджуваних потрапили такі цінності як демократія у суспільстві, соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві, особистісне

зростання, милосердя, пізнання нового у світі, природі, служіння людям та багатство духовної культури. Ці цінності ними оцінюються як абстрактні та суперечливі наявної системи ціннісних орієнтацій.

Висновки Ціннісні орієнтації особистості, що пов'язують її внутрішній світ із оточуючою дійсністю, утворюють доволі складну багаторівневу систему. Система ціннісних орієнтацій злочинців не є внутрішнє узгодженою та однорідною структурою. Злочинці, адаптуючись до умов середовища засуджених, змушені засвоювати певні елементи кримінальної субкультури, норми, правила, а оскільки людина завдяки своїй активності перетворює засвоєне у власні орієнтації та цінності, то має місце формування специфічних настанов, цінностей, орієнтацій.

За результатами вивчення цінностей злочинців в обох групах значущими є такі, що відображають спрямованість на свою вигоду: власне здоров'я, матеріальні блага, дозвілля та спілкування. Для чоловіків важливою цінністю є визнання, можливість впливати на людей у своєму колі; для жінок-злочинниць важливими цінностями є власна зовнішність, любов та прихильність людей. Існує також певна кількість незначущих цінностей, які вважаються злочинцями, і чоловіками, і жінками, суто абстрактними та суперечливими їх наявної системи ціннісних орієнтацій. Отже, має місце залежність певних цінностей від умов життя людини, оточуючого середовища.

Література

1. Петровский, А. В. Психологический словарь [Текст] / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. — М.: Политиздат, 2-е изд., испр. и доп. 1990.— 494с.
2. Андреева, Г.М. Психология социального познания [Текст]: уч. пос./ Г.М. Андреева.— М.: Аспект Пресс, 1997.— 239с.
3. Теории личности [Текст] / пер. с. англ. И.Б.Гриншпун.— М.: «Апрель Пресс», 2008.— 672с.
4. Леонтьев, Д.А. Развитие личностных ценностей в общественном контексте // Вестник Моск. ун-та.— Серия 14. Психология 1997.— № 1.— С. 37— 42.
5. Антонян, Ю.М. Личность преступника [Текст]: Ю.М. Антонян, В.Н. Кудрявцев В.Е. Эминов.— СПб.: Изд-во «Юридический центр-Пресс», 2004. — 366с.
6. Борковская, Е.А. Регулятивная роль ценностных ориентаций личности в ее жизнедеятельности [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01/ Е.А. Борковская; Минский у-нт. — Минск, 1988. — 20с.
7. Ратинов, А.Р. Личность преступника как объект психологического исследования [Текст]: сб. науч. трудов. — М.: изд-во Всесоюзного ин-та по изучению причин преступности, 1979. — 178с.
8. Клейберг, Ю.А. Девиантное поведение [Текст]: учебное пособие / Ю.А.Клейберг.— М.:НОУ ВПО Московский психолого-социальный институт, 2008. — 304с.
9. Варій, М.Й. Енергетична концепція психіки і психічного: монографія / М.Й. Варій, К.: Центр учбової літератури, 2009. — 318 с.
10. Салихова, Н.Р. Реализуемость личностных ценностей в условиях жизненного кризиса [Текст] / Н.Р.Салихова// Психологический журнал. — 2009, том 30, №1.— С.44-51
11. Дмитриева, Ю.А. Пенитенциарная психология [Текст]: учебник / Ю.А. Дмитриева, Б.Б. Казак; Ростов н/Д.: Феникс, 2007. — 681с.